

Primitive

tider

2018

20

arkeologisk
tidsskrift

Primitive
tider

Primitive tider utgis av Elise Naumann (red.), Hege Skalleberg Gjerde, Marte Spangen, Andreas Ropeid Sæbø, Vibeke Maria Viestad og Marie Ødegaard.

ISSN 1501-0430

Postadresse:

Primitive tider

Postboks 6727, St. Olavs plass

0130 Oslo

E-post: kontakt@primitive-tider.com

Internett: <https://www.journals.uio.no/index.php/PT>

Ombrekk: Hege Skalleberg Gjerde

Trykk: Reprosentralen ved Universitetet i Oslo

© Primitive tider. Ettertrykk for mangfoldiggjøring kun etter avtale med redaksjonen.

Forsidefoto: Schröder arkivet/Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.

I artikkelen *Den mindre vikige døden* av Ann Kathrin Jantcsh og Mone Ødegården.

Tidsskriftet

Primitive tider er et vitenskapelig tidsskrift på nivå 1 i NSDs register over vitenskapelige publiseringskanaler. Alle innsendte artikkelbidrag blir først gjenstand for redaksjonell vurdering. De artikler som tas med videre blir sendt ut til minimum én eksternt, anonym fagfelle. I tillegg til artikler publiserer Primitive tider bokanmeldelser og andre kortere tekster (kalt "rapport") som ikke fagfellevurderes og dermed ikke gir uttelling i publiseringsindikatoren. De gjennomgår likevel en redaksjonell vurdering.

INNHold

- Metall i bunn og grunn** Metallutvinning i Oslo, ca. 1150-1250 e.Kr. 7
Astrid Kristoffersen
- Mot en ny fase for jernvinna i Møre og Romsdal?** Nye perspektiver på organisering og teknologi 25
Kristoffer Dahle og Jo Sindre P. Eidshaug

Tema: Død og begravelse

- Grave Encounters** Ontological aspects of post-burial interaction in the Late Iron Age of central eastern Sweden 51
Fredrik Fahlander
- ”Krigare” i graven?** Praktik, ideal och iscensättning under skandinavisk vikingatid 65
Kerstin Odebäck
- Den mindre viktige døden** Etterreformatoriske gravminners status 81
Ann Kathrin Jantsch og Mona Ødegården
- Möten med krigsgravar i konflikternas periferi** Materialitet och bruk av betydelse 95
Magnus Ljunge og Maria Persson

Bokanmeldelser

- Bjerck, Hein B., Heidi M. Breivik, Silje E. Fretheim, Ernesto L. Piana, Angélica M. Tivoli, A Francisco J. Zangrando og Birgitte Skar (eds.) 2016: Marine Ventures: Archaeological Perspectives on Human-Sea Relations, Equinox publishing, Sheffield.** 115
Aikaterini Glykou
- Hansen, Gitte og Per Storemyr (eds.) 2017 Soapstone in the North Quarries; Products and People 7000 BC – AD 1700, UBAS 9, Universitetet i Bergen** 121
Astrid J. Nyland
- Glørstad, Zanette T. og Kjetil Loftsgarden (eds.) 2017. Viking-Age Transformations. Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia. Routledge, London / New York.** 127
Sarah Croix
- Lotte Hedeager 2017 Arkeologi kort fortalt. Oslo, Pax Forlag.** 131
Bryan C. Hood

Den mindre viktige døden Etterreformatoriske gravminners status

Ann Kathrin Jantsch og Mona Ødegården

Avdeling for arkeologi, NIKU og Fakultet for medisin og helsevitenskap, NTNU

Best før, ikke etter - Vernepraksis i Norge i dag

Hvilke arkeologiske kulturminner som er underlagt vern i Norge styres av Lov om kulturminner (LOV-1978-06-09-50) (heretter Kulturminneloven)). Et markert skille ved 1536/37 er førende for hvilke deler av kulturarven som blir undersøkt og tatt vare på for fremtiden. Kulturminner eldre enn reformasjonen, samiske funn fra år 1917 eller eldre og skipsfunn eldre enn 100 år er beskyttet gjennom automatisk fredning. For gravminner gjelder også gravferdsloven som beskytter graver og levninger 20 år etter overgivelse og kirkegårder 40 år etter å ha gått ut av bruk (Sellevold 2006). Bestemmelsene i kulturminneloven og Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (LOV 2015,-05-07-26) (heretter Gravferdsloven) etterlater således et stort gravmateriale som ikke er omgitt av noe formelt vern.

I forprosjektet Forvaltning av graver og skjeletter fra nyere tid fra 2006 ble det utarbeidet en liste over funn av skjeletter fra nyere tid i norske museer og samlinger (Sellevold 2006). Over 2000 funnenheter fra mer enn 200 lokaliteter befinner seg i museer og samlinger rundt om i landet. Det ble identifisert mer enn 20 gravplasskategorier uten beskyttelse av regel- eller lovverk, og listen var ikke komplett (Sellevold 2006:4, 7-8). Blant disse kategoriene finnes kapeller og gravkrypter. Slike

gravkjellere finnes blant annet i Vår Frue kirke i Trondheim, og dette materialet ligger til grunn for denne artikkelen. Kjellerne ble gjenstand for opprydding og dokumentasjon av forfatterne i 2003 og 2004. Gravmaterialets manglende lovmessige vern ble et nærværende faktum i løpet av arbeidet.

Begrunnelsen for et fredningsskille ved 1537 har blant annet vært tuftet på skriftlige kilder som dekkende for kunnskap om den nære fortiden. Det har imidlertid vist seg at skriftlige kilder, som i stor grad er forordninger, lover og regelverk, ikke er tilstrekkelig. Arkeologiske kilder kan støtte, men også motsi, de skriftlige. Eksempler på dette er gjenstander eller tekstiler i gravmaterialet som ikke samsvarer med de skriftlige påbudene om hvordan gravskikken skulle være.

Vi vet lite om 1600- og 1700-tallets biologiske forhold (Yilmaz og Sellevold 2006:4). Menneskelige levninger fra tiden etter reformasjonen er relativt lite utforsket i Norge, både innenfor arkeologi og biologi. Unn Yilmaz og Berit Sellevold (2006:15) påpeker at det er bevart relativt få funn av graver og skjeletter fra nyere tid, noe som betyr at funnene er et meget verdifullt tilfang til kildematerialet for kunnskap om nyere tids historie og samfunnsforhold. Etterreformatorisk gravmateriale gir et godt grunnlag for sammenlignende studier og økt kulturhistorisk kunnskap. Det gir mulighet

til å belyse statusforskjeller i døden og livet, og eventuelle biologiske forskjeller mellom mennesker fra forskjellige strata.

Hvordan behandles nyere tids gravmateriale i praksis og hvordan kan dette belyse frednings-skillet ved 1537? For å belyse spørsmålene vil vi benytte materialet fra Vår Frue kirke i Trondheim. Videre vil vi i denne artikkelen diskutere utfordringer knyttet til lovverk og ulik vernepraksis, og hvorvidt det finnes utsikter til endring. Vi vil videre argumentere for at etiske aspekter er høyst relevante i en diskusjon om behandling av nyere tids graver.

Kilder til levd liv

Gravmaterialet i Vår Frue kirke

Gravmaterialet i Vår Frue kirke belyser problemer og utfordringer knyttet til nyere tids gravminner. Gravkjelleren under Vår Frue kirke består av ni kjente hvelvrom (Jantsch og Ødegården 2007:133). Kjelleren ble i hovedsak bygget etter bybrannen i 1681 (Lysaker 1998). Det var kun de rikeste og mektigste i byen som fikk lov til, og som hadde ressurser til, en begravelse i kirken (Jantsch og Ødegården 2007:131). Fram til et forbud mot innvendig gravsetting fra 1805 ble det gravsatt over 100 kister i kjelleren (Jantsch og Ødegården 2007:131-133). Da forbudet kom ble et av hvelvrommene fylt med grus. Mange kister var da stablet i høyden. Dette førte til at flere kister ble ødelagt og knust fra tyngden av overliggende kister og grus (Jantsch og Ødegården 2007:133-134) (figur 1).

Førsteantikvar hos Riksantikvaren, Bernt Lange, satte i gang opprydding i gravkjelleren på slutten av 1980-tallet (Lange 1989). NTNU Vitenskapsmuseet foretok en registrering i samme tidsrom for å hindre at løsfunn skulle forsvinne. Innsamlet materiale fra denne registreringen ble gjennomgått og registrert i 2005 (Jantsch 2005). I 2003 og 2004 ble Langes påbegynte arbeid sluttført av forfatterne med registrering og dokumentasjon av kister og beslag, samt en totaloppnydding i et av hvelvrommene. Dette innebar en enkel utgravning av åtte knuste

kister med innhold (Jantsch og Ødegården 2007:133). I vårt arbeid med Vår Frue har vi også sett til tidligere utgravninger ved Nidarosdomen og i området rundt Vår Frue (Reed 1973; Hughes 1997; Reed *et al.* 1997; McLees 2007a), samt oversikt over liknende gravminner i Sellevolds (2006) oversikt. Resultater fra disse utgravningene og gravminnene sammenfaller og utdyper våre funn fra Vår frue. Noe som bekrefter verdien av sammenlignende studier.

Kjærleik, død og sosial status

Begravelsene i Vår Frue kirkes kjeller vitner om stor omsorg og kjærighet for døde familie-medlemmer. Gravsettingene besto av vakkert tillagde og rikt dekorerte kister i tre, kledd med skinn eller fløyel. De døde bar klær og tekstiler av fin kvalitet, som var pyntet med blonder og sløyfer, i noen tilfeller med broderi. Blant funnene var parykker, hodeplagg og silkeblomster. De avdøde lå utstrakt med hodet hvilende på en pute og kroppen på høvelspon eller enkelte ganger papirstrimler. Rester av planter og blomster var å finne i kistene (Lange 1989; Jantsch og Ødegården 2007, 2014). Påkostede begravelser med stor detaljrikdom viser viktigheten av å markere sosial status – det var kun de rikeste forunt å få velge siste hvilested i kirkens kjeller. Epitafier (minneplater) gir direkte informasjon om avdøde, gjennom navn, tittel, familie, virke, sykdom og død (Jantsch og Ødegården 2007:142). Menneskenes syn på døden kan tilnærmes gjennom motivene på kistedekor. Gravene forteller om lokalt håndverk fra kistesnekring og gjørtler- eller gullsmedarbeid på epitafier og metallbeslag. Vi får kunnskap om kistedesign, materialbruk, stiler, form og dekor. Tekstiler og klær gir innsikt i blant annet vevteknikker og belyser datidens klesindustri (Jantsch og Ødegården 2014:216) (figur 2).

Mer enn i skriften

Et argument for skillet i kulturminne-lovgivningen ved 1536/37 er som nevnt at tilfanget av skriftlige kilder hevdes å gi et

Figur 1. Forbudet mot innendørs gravsetning resulterte i at flere kister ble stablet i høyden og at hvelvrom ble fylt med sand. Foto: Schröder arkivet/Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.

tilstrekkelig bilde av forholdene for tida etter reformasjonen. Vår Frue-materialet viser både lik og ulik praksis sammenlignet med skriftlige kilder. I sin artikkel «De glemte døde» påpeker Inger-Helene Vibe Müller at til tross for at undersøkelser av kristne graver har en lang tradisjon, er mange aspekter ved det kristne gravmaterialet lite utforsket. Særlig gjelder dette gravskikk som uttrykk for middelalderens forestillinger om døden, den dødes minne og forholdet til de gjenlevende (Müller 1984:49). Årsaken bak, mener hun, kan skyldes få gjenstandsfunn, fokus på selve kirkebygningen og antagelsen om at gravskikk har vært beskrevet i andre kildetyper, i første rekke de skriftlige kildene. Müller tilbakeviser dette ved at undersøkelser har vist en langt mer differensiert gravskikk enn det skriftlige

kildematerialet gir inntrykk av. Det arkeologiske kildematerialet representerer en viktig primærkilde for å kunne nyansere i overensstemmelse med eller i motsetning til det som kjennes fra andre kilder. (Müller 1984:49). Av denne grunn er det viktig å vurdere ulikt kildemateriale for å få en større innsikt i den nære fortiden.

For gravskikken markeres et viktig skille nettopp med reformasjonen i 1536/37. Med Luthers reformasjon ble det et økt tidsrom mellom inntruffet død og begravelse. Mange skriftlige kilder beskriver at gravbekledning og andre tekstiler knyttet til begravelser ble dyrere og mer prangende (Vedeler 2010:252). Dette ble forsøkt begrenset gjennom ulike offisielle retningslinjer og forordninger. Marianne Vedeler skriver at det hadde vært interessant å se på om disse endringene er mulig å se i arkeologisk

Figur 2. Hodeskalle og timeglass er et vanlig dekorelement på kistene. Det skulle oppfordre til å huske døden - memento mori og at tiden flyr - tempus fugit. Foto: T. Haller.

gravmateriale fra perioden, men veldig få graver fra 1600- og 1700-tallet er derimot undersøkt (Vedeler 2010:252). Fra gravmaterialet i Vår Frue har vi eksempler på at samtidens retnings-

linjer om måtehold ikke ble innfridd. Blant byens borgerskap ble det som nevnt brukt fine tekstiler og påkostede kister. Det er også funn som bekrefter trenden mot en mer spesialisert

og enklere gravbekledning mot slutten av 1700-tallet, i form av standard gravskjorte (Vedeler 2010:252, 255; Jantsch og Ødegården 2014:210, 215). Ideen om skjærsilden var noe som brøt med de protestantiske retningslinjene (Muir 2005:58). Likevel fantes et epitafi som henspiller på denne forestillingen, der sjelens test gjennom ild og vann beskrives, og indikerer at avdøde måtte gjennomgå en lang periode med smerte og sykdom før en langsom død ga evig liv (Jantsch og Ødegården 2007:139) (figur 3).

Ulikt vern

Nyere tids gravsettinger i en kirkes kjeller er en spesiell materialkategori. Ofte er det snakk om kirkebygg som har automatisk vern i Kulturminneloven. Gravkjelleren i Vår Frue kirke er del av en middelalderkirke. Dette tilsier at

selve bygningen med kjeller er et automatisk fredet kulturminne etter Kulturminneloven § 4. Innhold, i dette tilfellet kister, har derimot ikke den samme fredningen. De er å betrakte som løse kulturminner datert etter 1537 og har derfor ikke formelt vern av Kulturminneloven. Materialet er heller ikke omfattet av Gravferdslovens fredning på 20 år etter siste gravlegging, jf. Gravferdsloven § 8 Likevel har kirken (Kirkelig fellesråd) ansvar for å vurdere bevaring av enkeltgraver med mer i følge § 27 i Gravferdsforskriften (FOR 1997-01-10-16). Her er Riksantikvaren bistående part på råd om konserverings- og sikringstiltak (Fornyings- og administrasjonsdepartementet 2006).

Hva gjelder kirkegårder i kontinuerlig bruk, så er disse kirkens ansvar og behandles ikke som kulturminner. I tilfeller hvor det finnes bevaringsverdige gravminner gjelder likevel

Figur 3. En form for hodeplagg har vært del av beklædningen av den døde. Dette er eksempel på et godt bevart eksemplar. Laget av silkebrokade, foret med ull. Innsiden har rester av maling og dekor.
Foto: T. Haller.

§ 27 i gravferdsforskriften som nevnt over. Det oppfordres da til utarbeidelse av bevaringsplan i samråd med Fylkeskommune/Samisk kulturminneråd (Regjeringen 2000). Alle graver fra middelalder (gravplass eller enkeltvis) er automatisk fredet i Kulturminneloven. Videre kan kommunen regulere kirkegårder (eller deler) av kulturhistorisk verdi (middelalder og etterreformatoriske) etter Plan- og bygningsloven (Regjeringen 2000). I tillegg til at alder er bestemmende for forvaltningen av gravminner, er altså deres lokalisering også avgjørende for hvordan de ivaretas – og av hvem. Materialtypen utsettes for det paradokset at bygningen den er en del av har automatisk vern, men ikke materialet i seg selv.

Kirken som gravferdsmyndighet uttrykker sitt ansvar for enhver grav, være seg i gravkjeller eller kirkegård, basert på at alle mennesker skal behandles med ærbødighet og respekt - også i døden. Dette finnes nedfelt som grunnprinsipp i Gravferdsloven og -forskriften. Gravferdsmyndigheten viser også til gravfreden ved snakk om vern av gravminner – at en grav skal få være i fred. De er likevel ikke avvisende til for eksempel forskning på gravmateriale og levninger, så lenge det gjøres i tråd med prinsipp om ærbødighet og verdighet, og at gravfreden så langt som mulig gjenopprettes. Er det snakk om levninger fra nyere tid og personer hvor man kjenner identiteten, skal etterkommere og familie ha mulighet til å uttale seg (pers. med Inge Torset, Nidaros Bispedømmeråd).

Rundskrivet Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø trekker fram at gravlegginger under kirkegulv, i kirkevegg eller i gravkapell har en svært viktig kildeverdi, både gravminnene og skjelettrestene (Regjeringen 2000). Våre undersøkelser av materialet i Vår Frue kirke bekrefter denne kildestatusen.

Utfordringer med dagens vernepraksis

I dag er etterreformatoriske kulturminner veletablert som forsknings- og forvaltningsobjekt i mange land. I Norge har det i mange

tiår pågått en debatt om kildeverdien til arkeologiske kulturminner yngre enn 1537, men de har aldri blitt etablert som forvaltningsobjekt (Riksantikvaren 2015, vedlegg 4:20). Arkeolog Chris McLees er en av de som hegger om endret verdisyn og vernepraksis for etterreformatoriske kulturminner, med spesielt fokus på kulturlag i byer (McLees 2007b, 2016). Han trekker frem utviklingen på særlig tre områder som bidrar til å endre forutsetningen og forsterke behovet for en endring i gjeldende vernepraksis med forskjellsbehandling av likeverdige kilder. Det gjelder nye direktiver innenfor kulturminneforvaltning, nyere internasjonal lovgivning samt nye og mer teoreibegrunnede forskningsretninger innenfor «historisk arkeologi» (McLees 2007b:140).

Den europeiske konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarv, Valettkonvensjonen, som har vært retningsgivende for den moderne europeiske vernefilosofi og praksis, skiller ikke på alder for verdivurdering av kulturminner (Valettkonvensjonen 1992, artikkel 1). Landene som har ratifisert konvensjonen forplikter seg dermed til å verne spor etter menneskelig aktivitet uansett alder. Den norske regjeringens siste kulturminnemelding legger opp til en vernepolitikk tuftet på kunnskap og målsetninger fremlagt i blant annet Valettkonvensjonen. Det er i dag et nasjonalt mål å verne og sikre et representativt utvalg av arkeologiske kulturminner fra ulike tidsepoker med deres egenart og variasjon som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping (Stortingsmelding nr. 16, 2004-2005:15). Dette til tross, på tidspunktet for Stortingsmeldingen i 2004-2005 ble etterreformatorisk arkeologi ikke nevnt som et fremtidig satsingsområde (McLees 2007b:141). Unnlatsen står i sterk kontrast til situasjonen som gjelder for enkelte etterreformatoriske kulturminner som er automatisk fredet, slik som blant annet stående byggverk fra før 1650. En forklaring som McLees trekker fram om dagens mangelfulle verne- og forvaltningsstatus for etterreformatoriske kulturlag, kan kanskje også være relevant for nyere tids gravminners manglende status. Han argumenterer for at det har sin bakgrunn i særlig

to dypt rotfestede oppfatninger (2007b:142-143). Den forskningsrelaterede oppfatningen er knyttet til synet på arkeologien som supplerende til nyere kulturhistorie, men også at den samfunnsøkonomiske belastningen allerede er høy nok. Dette veier kan hende tyngre enn verdien av resultater fra funn og undersøkelser (McLees 2007b:142-143). Av interesse for spørsmålet om fredning av etterreformatorisk materiale her i landet bør en se til Europa, som ikke har en lov knyttet opp til et bestemt årstall, og Valettakonvensjonen (1992) som heller ikke opererer med en tidsgrense for arkeologiske kulturminner. Spørsmål rundt eventuell fredning og vern blir derimot vurdert ut fra såkalte faglige kriterier – og kanskje er dette veien å gå også i Norge (jf. Paasche 2011:15-16).

Memento Mori

Graver og menneskelige levninger fra arkeologiske undersøkelser er et unikt kulturhistorisk kildemateriale (Sellevold 2006:19). Analyser danner grunnlag for rekonstruksjoner av og forståelse for fortidige mennesker og samfunn, leveste og levekår. Lokalisering av graver gir mulighet til komparative analyser av innbyggere fra forskjellige sosiale lag, og slik får vi et mer utfyllende bilde av levende og døde i fortidens samfunn. Graver fra kristne kirkegårder er et spesielt verdifullt kildemateriale til kunnskap om sosiale forhold da det representerer hele befolkningen (Sellevold 2006:18). Graver fra nyere tids kirkegårder belyser, utfyller og korrigerer opplysninger i skriftlige kilder, slik materialet fra Vår Frue kirke gjorde. Slik bidrar det til å tegne et mer nyansert og realistisk bilde av fortidens befolkning, liv og levekår. Muligheter for avanserte analyser som gir informasjon om slektskap, sykdommer, diett og proveniens, er også noe som gir stor verdi til denne typen materialer. Gravsettingene i gravkjelleren i Vår Frue kirke i Trondheim er rike kilder til innsikt i sosial status, behandling av døde, kunnskap om datidens håndverk, informasjon om enkeltindivider og menneskenes holdning til døden. Ikke bare får man utdypende

kunnskap om forholdene, men også informasjon om brudd med historiske kilder. Funn av fine tekstiler og utsmykkede kister fra Vår Frue viser at måtehold i begravelserforordninger ikke ble fulgt. Videre bidrar funn fra gravkjelleren til en bekreftelse på bruk av en mer spesialisert og enklere gravbekledning mot slutten av 1700-tallet, noe som sammenfaller med oppfordringer i skriftlige kilder. Vi har også som nevnt en gravskrift som viser til skjærsilden og det er funn i kjelleren som indikerer på at det ble lagt ned gravgaver. Begge deler kan tolkes som brudd på de protestantiske retningslinjene.

Det er i Norge i dag store utfordringer med kulturminnelovens skille ved 1537 ved at den favoriserer vern av arkeologiske kulturminner fra tiden før reformasjonen. Selv om lovverket setter et skille der, har det vært en kontinuitet i befolkningen, deres liv og handlinger, gjennom tiden. Det har som vist ikke vært vanlig praksis å behandle skjeletter og graver fra nyere tid på lik linje med automatisk fredete funn, selv ikke etter at Valettakonvensjonen (1992) trådte i kraft. Det finnes hederlige unntak hvor denne typen materialer hensyntas og ivaretas – i form av at de graves arkeologisk, undersøkes og tas vare på – men hovedregelen er det motsatte. Funn fra nyere tid er i all hovedsak blitt gjenbegravd uten videre dokumentasjon eller forskning. Dette betyr at det er bevart relativt få funn fra denne perioden. Dette er problematisk, siden Norges ratifisering av Valettakonvensjonen (1992) er forpliktet til å sikre og forvalte også etterreformatoriske funn på en forsvarlig måte. Denne mangelen på lovbeskyttelse er både et problem for kulturminneforvaltningen og et etisk problem (Sellevold 2009:8).

Fredningsskillet og forvaltningspraksis har i økende grad vært diskutert og kritisert i de senere år. Innenfor kulturminnevernet har det vært økt fokus på- og forsvar av det etterreformatoriske materialet. Det har lenge vært et nasjonalt mål å verne og sikre et representativt utvalg av arkeologiske kulturminner fra ulike tidsepoker. Det er imidlertid ikke nevnt som et fremtidig satsningsområde før

inntil nylig gjennom Fredningsstrategi mot 2020 (Riksantikvaren 2015).

Endring på gang?

Både kulturminneutvalget (NOU 2002:3.4) og Riksantikvaren (2015) har påpekt behovet for kartleggingsprosjekter som kan danne et vurderingsgrunnlag for en ny forvaltningsstrategi for etterreformatoriske kulturminner. I 2005 bestemte Stortinget at innen 2020 skal det være fredet et mer representativt utvalg kulturminner fordelt på geografisk, sosial, etnisk, nærings- og tidsmessig bredde. Målet om et representativt utvalg fredete kulturminner er basert på formålet i Kulturminneloven § 1 (Fredningsstrategi mot 2020:4). En kartlegging av eksisterende fredninger viste at det manglet kulturminner fra flere sentrale deler av historien og flere temaer var dårlig representert (Riksantikvaren 2015:3).

Siden etterreformatoriske kulturminner i liten grad har vært vedtaksfredet med hjemmel i kulturminneloven, (Riksantikvaren 2015, vedlegg 1:19), er etterreformatoriske arkeologiske kulturminner ett av ti prioriterte tema i Fredningsstrategien (Riksantikvaren 2015).

Etterreformatoriske arkeologiske kulturminner inngår naturlig som kilde til de fleste hovedgrupper og temaer i strategien (Riksantikvaren 2015, vedlegg 4:20-21). Noen få hovedgrupper innen temaet er imidlertid så viktige, omfattende og komplekse at de er skilt ut, deriblant Viktige etterreformatoriske kirkegårder og graver/gravminner. Det er ansett at graver/skjelettmateriale – sammen med kulturlag i byer – er det viktigste arkeologiske kildemateriale til nyere tids historie (Riksantikvaren 2015, vedlegg 1:21). Det påpekes at man gjennom gravminner kommer nært det enkelte mennesket, samtidig som større undersøkelser gir innsikt i blant annet demografiske forhold, helsetilstand og utvikling av medisinsk forskning. Her er kirkegårds-

materiale et spesielt verdifullt kildemateriale, siden de representerer hele befolkningen og gir kunnskap om levekår og helse, samt kulturhistoriske forhold knyttet til ulike befolkningslag, kjønn og alder. I byer kan materialet være en viktig kilde til forståelse av byens utvikling generelt. Ettersom skriftlige kilder som kirkebøker og folketellinger først finnes i større omfang fra 1700-1800-tallet (Riksantikvaren 2015, vedlegg 4:21-22), er utforming av gravminner og inskripsjoner viktige kilder til viten om samtidens samfunn og tro. Den nye fredningsstrategien indikerer at endringer er i ferd med å skje i forvaltningen av nyere tids kulturminner og kan utjevne noe av skjevheten 1537- skillet skaper. Slik vil vi få bevart et mer representativt utvalg kulturminner fordelt på blant annet tidsmessig bredde.

I møte med døden

Manglende lovbeskyttelse av nyere tids gravmaterialer er også et etisk problem. Selve kulturminnekategorien «grav» innebærer respekt for gravfreden. Gravminner er et sensitivt materiale, som øker jo nærmere man kommer i tid. I kjelleren i Vår Frue kirke finnes kister hvor beslag på kistelokkene inneholder navn på mange av dem som ble stedt til hvile. Dette er kjente navn fra samtidens kirkebøker. Som byens velholdne og ressurssterke fikk de plass i byhistorien. Individenes identifisering gjennom navngiving og synlighet i historien forplikter overfor slektninger som har en forbindelse til de avdøde. På denne måten oppstår et etisk ansvar ovenfor levende etterkommere. Jo nærmere levningene er nålevende etterkommere i slektskap eller tid, dess viktigere kan det være at etterkommerne blir kontaktet for informasjon og dialog før forskningen eventuelt igangsettes¹ (Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger 2016:3-4). Kildeverdien som grunnlag for forståelse av fortidige

¹ "Forskning" forstås bredt og inkluderer også forskningsrelatert undervisning, formidling og utstilling.

mennesker og samfunn, levesett og levekår er udiskutabel høy, men det vekker sterke følelser når gravfreden forstyrres – spesielt når det dreier seg om inngrep i kirkegårder (Sellevoid 2006:19-20). Behandling av skjelett- og gravmaterialer, uansett tid og kontekst, krever en etisk tilnærming og det behøves retningslinjer for forvaltningen. Etiske spørsmål er av stor betydning, særlig når det gjelder håndtering og forvaltning av skjelettfunn og graver fra nyere tid (Sellevoid 2006:20).

Retningslinjene fra De nasjonale forsknings-etiske komiteene veileder hvordan levninger skal håndteres ved forskning, men det kuratoriske ansvaret er basert på frivillighet (vilje og evne) hos den enkelte institusjon. Dette vil i praksis ikke gi noe godt eller forutsigbart vern. Plassmangel eller stram økonomi vil for eksempel gjøre det vanskelig for mange institusjoner å prioritere funn, selv menneskelige levninger, når det ikke finnes lovhjemmel. Det er likevel eksempler på flere gravninger hvor materialet har blitt innlemmet i kulturhistoriske samlinger. Vi kan nevne graver fra mellom 1600-til 1800-tallet fra Servicebygget ved Nidarosdomen (McLees 2007a). Andre eksempler er en 1800-talls gravplass i Kristiansand sentrum og Oslo Tukthus (De nasjonale forskningsetiske komiteene 2017a, 2017b). Mens retningslinjer er vedtatt for forvaltning av samisk skjelettmateriale (Lønning *et al.* 1998, Holand *et al.* 2000), finnes ikke lignende retningslinjer for annet skjelettmateriale (Sellevoid 2006:20). Det er problematisk at forskning nevnes i etiske retningslinjer, men ikke forvaltning av materialet (Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger 2016). På et overordnet nivå er etikken knyttet til manglende sikring av kildeverdien i det etterreformatoriske materialet. Vi forvalter kulturminnene for våre etterkommere (Sellevoid 2006:19), men så lenge det ikke finnes regler for denne forvaltningen, forskusler vi kunnskapsgrunnlaget for fremtidige generasjoner. En mulig løsning kan være å ikke forstyrre graver, men det er ikke alltid mulig i praksis. Sellevoid mener at ”Det kan kanskje diskuteres hvorvidt

Riksantikvaren bør gi dispensasjon for tiltak som avdekker store mengder skjelettmateriale som ikke har noen lovbeskyttelse når det ikke finnes en strategi for hvordan det utgravde materialet skal behandles». (Sellevoid 2006:20). Det er helt nødvendig å både forvalte kulturminnene og dermed kunnskapsgrunnlaget for våre etterkommere.

Norge har også tilsluttet seg ICOM, The International Council of Museum, som fordrer en bedre behandling av etiske spørsmål rundt håndtering av ulikt gravmateriale. I ICOMs Code of Ethics, etiske prinsipper for arbeid i museer, nevnes blant annet taktfullhet og respekt for følelser om menneskeverdet ved arbeid knyttet til både innsamling, forvaltning, forskning og formidling av menneskelige levninger og sakralt/religiøst materiale (ICOM 2004). Det påpekes særlig at «Levninger etter mennesker og materiale av religiøs betydning skal bare anskaffes dersom det kan gis trygg oppbevaring og behandles med verdighet» (ICOM 2004, pt. 2,5, norsk oversettelse, se også 3.7, 4.3). Dette samsvarer dårlig med hvordan den norske forvaltningen behandler etterreformatorisk gravmateriale.

Momenter til endring av praksis

Den ubestridte kildeverdien som finnes i nyere tids gravmaterialer bør etter vår mening kunne gi dem vernestatus. De særskilte etiske hensyn som stilles til gravmaterialet bør veie tungt i vurderinger av vern. Vår oppfatning er at dette materialet bør ivaretas på et regulert nivå, ikke at det skal være prisgitt institusjonenes vilje og evne til å ta det imot. Hvordan dette skal realiseres rent praktisk krever videre utredning. Gjennomføringen vil kreve ressurser som finansiering, ekspertise og tilgang til fasiliteter for kuratering/oppbevaring av materialet. Det bør også vurderes om endringer i prosedyrer kun vil påvirke etterreformatorisk gravmateriale eller alt arkeologisk materiale. Til tross for langvarig debatt er materialgruppen aldri blitt etablert som forsknings- og forvaltningsobjekt i Norge. Det har over tid presset seg frem et behov for

en endring av gjeldende vernepraksis; et behov for at i alle fall et utvalg blir med videre. En mulighet er at spørsmål rundt fredning og vern blir vurdert ut fra faglige kriterier, slik Paasche (2011) foreslår. Om veien videre går via automatisk vern, selektivt vern, vedtaksfredning, regulering etter plan- og bygningsloven, gjennom kommunale verneplaner eller kommune-delplaner, er det uansett viktig med en annen begrunnelse for hva som skal ivaretas enn kun et spesifikt årstall. For gravfunn viser Sellevold til Storbritannia, hvor alle gravfunn fra kristne kontekster behandles likt (Sellevold 2009:9). Dette ville forenkle forvaltningen og oppfylle Valettakonvensjonen. (1992). Slik behandling av gravmaterialer er organisert i dag så er plasseringen i eller utenfor kirkebygg, kirkegård i bruk eller nedlagt, avgjørende og gir ulik praksis. Ved et styrket vern av materialgruppen bør det ses på denne forskjellsbehandlingen og om mulig se på om den kan unngås/justeres.

Gjenbegravelser kan være en løsning i mange tilfeller hvor denne typen materialer må graves ut. Dette ble blant annet gjort ved utgravningen av Assistens Kirkegård i København i 2009-2011 (Anthony 2016; Anthony et. al 2016). Også i Sverige har samme praksis vært brukt, for eksempel ved undersøkelsen av biskop Peder Winstrups kiste og mumifiserte levninger i 2014/2015 (Karsten og Manhag 2018). I det videre arbeidet med styrking av gravmaterialets status vil det være naturlig å se utover til våre naboland, på lovverk og praksis der. Tema om gjenbegravelser kontra innlemming i museumsmagasin for forskning og ulik formidlingsaktivitet vil være essensielt i en videre diskusjon om retningslinjer for håndtering av etterreformatorisk gravmateriale. Krav om gjenbegravelse kan potensielt være ødeleggende for arkeologien/osteoarkeologien ved at tilgangen til kildematerialet ødelegges (Yilmaz 2014:316). Selv om dette er en debatt med mye følelser, så må fakta på bordet. Unn Yilmaz oppfordrer for eksempel til å foreta en meningsmåling blant folk om hvordan de stiller seg til forskning og forvaltning av levninger, for politikere og profesjonelle skal fatte vedtak

(Yilmaz 2014:317). Det er avgjørende å fortsette arbeidet med sikringen av nyere tids gravmateriale. Slik kan fortellinger om vår nyere historie belyst gjennom gravmaterialer, best ivaretas. Historien om døden gjennom tidene må ikke kun bli en historie frem til 1537.

Konklusjon

Vi har i denne artikkelen satt fokus på statusen til det etterreformatoriske gravmaterialet i Norge. Nyere tids gravsetninger fra Vår Frue kirke i Trondheim og deres kildeverdi har vært inngangsport til tematikken. Observasjoner gjennom arbeidet har vist at det er både supplerende og kontradiktorisk informasjon å hente som et komparativ til bruk av skriftlige kilder om gravskikk. Vi har gjennom lovverk, kildeverdi og vernestatus sett hvordan nyere tids gravmaterialet behandles i praksis og utfordringer ved nettopp det. Manglende lovmessig vern medfører at ivaretagelsen er tilfeldig og mangelfull. Dette er et problem for kulturminneforvaltningen – en skjebne som deles av store deler av de etterreformatoriske kulturminnene. Behandling av nyere tids gravminner er spesielt kritikkverdige med tanke på etikk. Vi mener at denne materialgruppen sett i lys av sin kildeverdi og etiske hensyn burde hatt et større vern. Lovverk må tas opp til kritisk vurdering, slik at materialet og perioden får den oppmerksomhet og kan være den kunnskapsbanken det fortjener.

Kommentar:

Ny veileder for forvaltning av funn av menneskelige levninger fra Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget) blir lansert 12.11.2018, etter at manus til denne artikkelen ble levert.

Summary

Our knowledge about death and the practices surrounding it during the recent past, is dependent on the material that survives. Current heritage legislation in Norway does not automatically protect archaeological cultural heritage, including grave material, which post-dates the Reformation in 1537. The documentation, collection and research of this material is often neglected. This constitutes a loss of important scientific source material and compromises ethical considerations.

The Church of Our Lady in Trondheim is home to a spectacular collection of grave material associated with the city's wealthier citizens of the 17th and 18th centuries. This material has provided new and complementary knowledge of the burial customs of the period. The material is an important source of knowledge. Its source value is further enhanced due to its potential for comparison with other sources.

The lack of legal protection of archaeological remains which post-date 1537, is an increasingly debated issue, which calls to improve the protection of the material culture of the recent past. By demonstrating the value of this particularly material, this article hopes to contribute towards highlighting the problems and inconsistencies associated with this aspect of Norwegian heritage management.

Referanser

- Anthony, S. 2016 *Materialising Modern Cemeteries. Archaeological narratives of Assistens cemetery. Lund Studies in Historical Archaeology* 18. Lund University.
- Anthony, S., Winther Johannsen, J., Jørkov, M. L. S. og Keenan, S. 2016 *Assistens Kirkegård*. Nørrebro Runddel, Metro Cityring Project. KBM 3830, Nørrebro, Trinitatis Sogn. Sokkelund Herred, Københavns Amt. Excavation Report. Københavns Museum.
- De nasjonale forskningsetiske komiteene 2017a *Uttalelser. Henvendelse angående bioarkeologiske analyser av etterreformatorisk skjelettmateriale fra Kristiansand (2017/159)*. Tilgjengelig fra: <https://www.etikkom.no/hvem-er-vi-og-hva-gjor-vi/komiteenes-arbeid/Uttalelser/Skjelettutvalget/henvendelse-angaende-bioarkeologiske-analyser-av-etterreformatorisk-skjelettmateriale-fra-kristiansand-2017159/> [besøkt 01.09.2018].
- De nasjonale forskningsetiske komiteene 2017b *Uttalelser. Request concerning molecular tests of human skeletal remains and DNA test of a neonate skeleton from Tukthuset (2017/202)*. Tilgjengelig fra: <https://www.etikkom.no/hvem-er-vi-og-hva-gjor-vi/komiteenes-arbeid/Uttalelser/Skjelettutvalget/request-concerning-molecular-tests-of-human-skeletal-remains-and-dna-test-of-a-neonate-skeleton-from-tukthuset-2017202/> [besøkt 01.09.2018].
- FOR-1997-01-10-16 (1997) Forskrift til lov om gravplasser, kremasjon og gravferd.
- Fornyings- og administrasjonsdepartementet 2006 *Rettleiar. Forvaltning av statens kulturhistoriske eigedommar*. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-300-kulturminne-kirke/id278976/> [besøkt 01.09.2018].
- Holand, I., N. Lynnerup, A. Schanche, B. Sellevold og T. Sjøvold. 2000 *Vurdering av den vitenskapelige verdi av De Schreinerske Samlinger ved Instituttgruppe for medisinske basalfag, Det medisinske fakultet, Universitetet i Oslo*. Oslo, Innstilling fra en internasjonal vitenskapelig komite nedsatt av Det akademiske kollegium 7. sept 1999.
- Hughes, K. 1997 "The skeletal assemblage". I *Utgravningene ved vestfronten av Nidaros Domkirke*, Reed, I., Kockum, J., Hughes, K. og Sandvik, P. U. (red.), s. 59-76. NIKU Oppdragsmelding 55. (Del 1), Trondheim.
- ICOM 2004 *Code of Ethics*. Tilgjengelig herfra: <http://icom.museum/professional-standards/code-of-ethics/> [besøkt 01.03.2018]. Norsk oversettelse tilgjengelig herfra: <http://norskicom.no/det-etiske-regleverk/> [besøkt 01.03.2018].
- Jantsch, A. K. 2005 *Rapport fra registrerings av gravmateriale (1600-1800-tall) fra krypten i Vår Frue kirke i Trondheim. Trondheim kommune, Sør-Trøndelag*. Innberetning i topografisk arkiv. Upublisert rapport. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Jantsch, A. K., Ødegården, M. 2007 «Gravkjellerne under Vår Frue kirke. Gravskikken blant byens borgerskap i

- perioden 1681-1805», I *Vår Frue kirke 800 år i byens hjerte*, Ekroll, Ø. og Grankvist, R. (red.), s. 131-143. Tapir akademisk forlag, Trondheim.
- Jantsch, A. K., Ødegården, M. 2014 «Memento mori? Recent Burials in the Grave Cellars of the Church of Our Lady, Trondheim». I *Old Bones. Osteoarchaeology in Norway: Yesterday, Today and Tomorrow*, Sellevold, B. J. (red.), s. 203-221. Novus forlag, Oslo.
- Karsten, P. og Manhag, A. 2018 *Antikvarisk rapport gällande undersökningen av biskop Peder Winstrups kista och mumifierade kvarlevor*. Lunds Universitet.
- Lange, B. C. 1989 *Vår Frue kirke – Trondheim*, Collins gravkammer, 10.1-13.1 1989. Innberetning fra førsteantikvar Bernt C. Lange. Upublisert rapport. Riksantikvaren, Trondheim.
- LOV-1978-06-09-502009 [1978] Lov om kulturminner (Kulturminneloven).
- LOV-2015-05-07-26 [2016] Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (Gravferdsloven).
- Lysaker, T. 1998 «Vår Frue kirke i Trondheim. Fra brannen i 1681 til det definitive tårn 1742». I *Kirken og byen. Hedersskrift til Trygve Lysaker*, Trondhjemske samlinger 1998:7-51. Wennbergs trykkeri AS, Trondheim.
- Lønning, I. M. Guhttor, J. Holme, A. Schanche, T. Sjøveld og F. Mølmen. 1998 Innstilling fra Utvalg for vurdering av retningslinjer for bruk og forvaltning av skjelettmateriale ved Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo. Oslo.
- McLees, C. 2007a. *Arkeologiske utgravninger på tomta til det nye servicebygget ved Nidarosdomen, Trondheim*. Rapport Arkeologiske utgravninger Trondheim, TA2004/21, nr. 07/2007. NIKU.
- McLees, C. 2007b. «Den forsømte kulturarven: etterreformatorisk arkeologi». I *Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring* 161:139-146. Oslo.
- McLees, C. 2016 «Modernitetens mangfoldige materialiteter: Arkeologi som kilde til nyere tids historie i Norge». I *1537 – det vanskelige skillet. Forskning på og forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid*, Paasche, K. (red.), s. 54-76. VITARK 10. NTNU Vitenskapsmuseet, seksjon for arkeologi og kulturhistorie og Museumsforlaget, Trondheim.
- Muir, E. 2005 *Ritual in Early Modern Europe*. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge.
- Müller, I. H. Vibe. 1984 De glemte døde. I *Foredrag holdt ved Norsk arkeologmøtes symposium 1983*, Steinvik, L. F. (red.), s. 49-79. Rapport, Arkeologisk Serie 1984/1. DKNVS Museet, Trondheim.
- Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger 2016: Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger. De nasjonale forskningsetiske komiteene. Oslo. Tilgjengelig herfra: https://www.etikkom.no/globalassets/documents/publikasjoner-som-pdf/60234_fek_retningslinjer_skjelettutv_omslag.pdf [besøkt 01.03.2018].
- NOU 2002:01. *Fortid former framtid. Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk*. Utredning fra kulturminneutvalget oppnevnt ved kongelig resolusjon 9. april 1999. Avgitt til Miljøverndepartementet 21. desember 2001. Statens Forvaltningstjeneste statens trykning.
- Paasche, K. 2011 *7 Kontinuitet eller brudd? I 1537 – Kontinuitet eller brudd?* Fagerland og Paasche (red.), s. 9-16. Trondheim Studies in History. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim.
- Reed, I. 1973 TA 1973/4. Uferdig rapport fra arkeologisk utgraving i Kongens gate, Trondheim.
- Reed, I., Kockum, J., Hughes, K. og Sandvik, P. U. 1997 *Utgravningene ved vestfronten av Nidaros Domkirke*. NIKU Oppdragsmelding 55. (Del 1), Trondheim.
- Regjeringen 2000 Rundskriv. Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-300-kulturminne-kirke/id278976/> [besøkt 01.09.2018].
- Riksantikvaren 2015 Fredningsstrategi mot 2020 Tilgjengelig fra: <https://www.riksantikvaren.no/Fredning/Fredningsstrategi-mot-2020> [besøkt 01.03.2018].
- Sellevold, B. J. 2006 Forvaltning av graver og skjeletter fra nyere tid. *Antropologiske undersøkelser rapport nr. 7*. NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo.
- Sellevold, B. J. 2009 *Om retningslinjer for håndtering av skjelett- og gravfunn fra nyere tid. Rapport til Riksantikvaren*. NIKU rapport 32. NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo.
- St.meld. nr 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*. Det kongelige miljøverndepartement.
- Valettkonvensjonen. Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Valetta, Malta 1992). Tilgjengelig herfra: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/143> [besøkt 01.03.2018].
- Vedeler, M. 2010 “Dressing the Dead: Traditions of Burial Costumes in Rural Norway”, I *Oxbow Ancient Textiles Series* Vol. 5:252-256.
- Yilmaz, U. og Sellevold, B. J. med bidrag fra Ekstrøm, H. 2006 Skjelettfunnene fra Nidarosdomens kirkegårds nordvestre område. *Rapport Antropologiske undersøkelser* 9 – 2006. NIKU.
- Yilmaz, U. 2014 “Respecting the Skeletons – Between Human Remains and Archaeological Source Material”. I *Old Bones. Osteoarchaeology in Norway: Yesterday, Today and Tomorrow*, Sellevold, B. J. (red.), s. 305-320. Novus forlag, Oslo.